

УДК[94:325.4](438.14.16-054.74)“1939/1941”

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВИРІШЕННЯ “ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ” В ЛЮБЛІНСЬКОМУ ДИСТРИКТІ (1939–1941)

Андрій АФТАНАС

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: aftanas1995@gmail.com

Характеризуються особливості того, як вирішувала “єврейське питання” німецька окупаційна влада на території Люблінського дистрикту. Проаналізовано еволюцію політики вищого партійного керівництва і місцевої адміністрації з приводу втілення плану резервації в межах округу. Особливу увагу зосереджено на початковому етапі становлення гето та його місця у винищенні юдеїв.

Ключові слова: “єврейське питання”, Люблінська резервація, депортації, гето.

Одним із важливих напрямків дослідження сучасної історичної науки і надалі залишається проблематика Другої світової війни, а саме питання, пов’язані із Голокостом. Попри велику кількість праць, присвячених різним аспектам цієї теми, вона не втратила своєї актуальності. Важливо в цьому контексті проаналізувати, як винищували юдеїв на території Люблінського дистрикту в 1939–1941 рр., що передувало остаточній фазі вирішення “єврейського питання”, розпочатого роком пізніше.

Питання форм і особливостей геноциду євреїв у роки Другої світової війни на території Люблінського дистрикту відображені як в узагальнювальних працях з історії Голокосту, так і в дослідженнях, присвячених конкретнішим темам. Істотний внесок у вивчення цієї проблеми зробили Крістофер Браунінг¹, Готц Алі², Емануель Рінгельблум³, Давід Зільберкланг⁴, Роберт Марус⁵ та ін. Щодо вітчизняних істориків, то їхній інтерес обмежується в основному територією України та специфікою того, як вирішувалось “єврейське питання” у тій чи іншій

---

¹ Browning, Christopher. “From “Ethnic Cleansing” to Genocide to the “Final Solution” The Evolution of Nazi Jewish Policy, 1939-1941”, *Yad Vashem Studies* accessed 5 October, 2019, http://www.yadvashem.org/yv/en/education/courses/life_lessons/pdfs/lesson3_1.pdf (in English).

² Aly, Götz. “The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government”, *Simon Wiesenthal Center Annual*, accessed 5 October, 2019, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVIuG&b=395113>

³ Ringelblum, Emanuel. *Polish-Jewish Relations During the Second World War*. Evanstone: Northwestern University Press, 1974.

⁴ Silberklang, David. “Establishment of Ghettos”, *Jewish Scientific Institute*”, accessed 5 October, 2019, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ghettos/Establishment_of_Ghettos

⁵ Marrus, Robert. *The “Final Solution”: The Implementation of Mass Murder, Volume 3, Part .2* London: Mackler Westport, 2015.

окупаційній зоні. З огляду на це важливим залишається аналіз Голокосту в Люблінському дистрикті впродовж 1939–1941 рр. як одного з ключових етапів підготовки до тотального фізичного винищення євреїв на всіх підконтрольних німцями землях.

Мета статті – розкрити особливості політики геноциду юдеїв на території Люблінського дистрикту та проаналізувати еволюцію поглядів вищого нацистського керівництва на те, як вирішити “єврейське питання” протягом перших двох років війни.

Після окупації Німеччиною Польщі, її територію було розділено на три частини: західні терени (Познань, Катовіце, польське Помор’я) приєднали до Райху, східні – окупував Радянський Союз, у центральних польських областях, згідно з наказом Адольфа Гітлера від 12 жовтня 1939 р., утворено Генерал-Губернаторство (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete). Ця адміністративна одиниця складалась із чотирьох дистриктів: Краківського, Варшавського, Радомського і Люблінського зі столицею в Кракові. Після нападу на СРСР у червні 1941 р., до Генерал-Губернаторства приєднали дистрикт “Галичина”⁶.

На території Генеральної губернії значний відсоток населення становили євреї (напередодні Другої світової війни у Польщі мешкало приблизно 3,5 млн. євреїв⁷, з яких 315 тис. – у Люблінському воєводстві)⁸. Така ситуація відверто не влаштувала нацистську владу. З метою зруйнувати добросусідські відносини між поляками та євреями вона вдало поширювала ксенофобію серед місцевого населення⁹. У Люблінському дистрикті її доповнювала активна антиєврейська пропагандистська кампанія. Як згадував народжений у Любліні Тадеуш Пидо, перед початком масових репресій, за вказівкою окупаційної влади, масово поширювалися плакати, які зображали традиційно “вороже ставлення” євреїв до своїх сусідів – поляків¹⁰. Ефективним пропагандистським кроком нацистів стало використання кінофільмів, щоб виправдати свої насильницькі дії. Як правило, перегляд подібних стрічок закінчувався побиттям євреїв. Так, у перші тижні окупації Любліна на одній із міських площ транслювали кінофільм, де центральною була сцена із знущанням єврея над німцем. Після його завершення, підбурений нацистами натовп вдався до насильства супроти юдеїв¹¹.

⁶ “Generalgouvernement”, Yad Vashem, accessed 5 October, 2019, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206246.pdf

⁷ Robert Cherry and Annamaria Orla-Bukowska, *Rethinking Poles and Jews : troubled past, brighter future* (Lanham : Rowman & Littlefield Pub., 2007), 137.

⁸ Piotr Eberhardt, *Political Migrations on Polish Territories (1939–1950)* (Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 2011), 79.

⁹ Marek Chodakiewicz, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland, 1939–1947* (Lexington: Lexington Books, 2004), 148.

¹⁰ “Tadeusz Pydo – relacja świadka historii”, Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN” accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

¹¹ Emanuel Ringelblum, *Polish-Jewish Relations During the Second World War* (Evanstone: Northwestern University Press, 1974), 46.

Періодичні спалахи агресії стали звичною практикою в Люблінському дистрикті. Траплялися випадки, коли польські підлітки брали активну участь у переслідуванні євреїв, подекуди використовуючи навіть зброю. Так, Тойві Блатт, народжений в Ізбіце, згадував, що “[...] два місцеві підлітки, Манек Круликовський та Яцек Малець, кинули гранату в натовп євреїв, які стояли на вулиці. Декілька осіб отримали поранення. Серед них була жінка, яка через кілька тижнів померла від отриманих травм”¹². Така поведінка пояснюється тим, що найуразливішою до нацистської пропаганди стала молодь, котра з легкістю сприймала інформацію, яку подавала окупаційна влада. До подібних дій також були схильні представники найнижчих прошарків польського суспільства. Тому заклики до бойкоту, конфіскації майна чи переслідувань євреїв у їхній свідомості виявилися абсолютно прийнятними, оскільки збігались із їхніми власними переконаннями.

Як наслідок, євреї Люблінщини, зрозумівши дійсні наміри нацистської влади, радісно вітали бійців Червоної армії, яка за пактом Молотова-Ріббентропа і таємним протоколом до нього 17 вересня 1939 р. перетнула колишній польсько-радянський кордон та зайняла значну частину воєводства, що згодом перейшло під управу німецької адміністрації. Велика кількість юдеїв перебралась на терени СРСР разом із солдатами, які залишили щойно захоплені землі. Чисельність біженців зі східнопольських воєводств була у межах 200–300 тис. осіб¹³.

Після того, як урегулювали прикордонні проблеми з СРСР, німецьке командування розпочало вирішувати “єврейське питання”. За його задумом, фізичному винищенню євреїв мали передувати примусове переселення та геттоїзація¹⁴. Ідею створення окремої єврейської резервації висунув напередодні війни відомий німецький пропагандист Герман Зайферт у роботі “Євреї на Східному кордоні”. Він стверджував, що територія Люблінщини була осередком, з якого походив увесь генетичний потенціал юдеїв. Тому ці терени виявились украй важливими для Райху¹⁵. З огляду на це, нацистське керівництво розробило план концентрації єврейського населення в межах певного ареалу. Так, у січні 1939 р. керівник відділу зовнішньої політики нацистської партії Альфред Розенберг закликав лідерів західноєвропейських держав виділити певні землі, на яких з часом могла б постати резервація для юдеїв. Крім того, таке територіальне

---

¹² Thomas Toivi Blatt, *From the Ashes of Sobibor: A Story of Survival* (Evanstone: Northwestern University Press, 1997), 13.

¹³ *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945, Band 4: Polen. September 1939–Juli 1941*, ed. A. Löw (München: Oldenburg-Verlag, 2012), 29–30.

¹⁴ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942. With contributions by Jürgen Matthäus (The Comprehensive History of the Holocaust.)* (Lincoln: University of Nebraska Press, and Jerusalem: Yad Vashem, 2004), 36.

¹⁵ Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, trans. Ina Friedman and Haya Galai (New York, Oxford: Oxford University Press, 1990), 160.

утворення мало перебувати під адміністративним і поліцейським контролем нацистської влади¹⁶.

Активна фаза реалізації цього плану розпочалась у вересні 1939 р., коли Райхсфюрер-СС Генріх Гімлер представив А. Гітлерові програму переселення євреїв. Вона передбачала їхню концентрацію у східній частині окупованої Польщі¹⁷. Відповідальним за її проведення призначили Адольфа Айхмана, керівника 4 відділу Головної управи імперської безпеки, спеціаліста у справах єврейської еміграції¹⁸.

На початку жовтня 1939 р. вище нацистське керівництво вирішило створити єврейську резервацію на східних теренах Люблінського дистрикту. Саме тут планували поступово зосередити все єврейське населення. Місцем для неї було обрано болотисті околиці Любліна, на яких жила велика кількість євреїв. Окрім того, ця локація не підлягала германізації в майбутньому¹⁹. Відтак організатори акції зупинились на містечку Ніско, поблизу якого й постала резервація площею 800 – 1000 км². Варто зауважити, що місце її розташування було дуже зручним, оскільки природним кордоном для поселення на заході виступала річка Сян, а на сході воно межувало з СРСР²⁰.

На початку жовтня 1939 А. Айхман зустрівся з главою гестапо Генріхом Мюллером, який наказав узгодити із гауляйтером Катовіц Фріцом Брахтом депортацію 70 – 80 тис. євреїв із Верхньої Сілезії. Протягом наступних днів ця переселенська програма була розширена за рахунок євреїв із Протекторату Богемії та Моравії, а також євреїв Відня²¹.

Попри секретність депортаційної програми, світова громадськість все ж дізналася про наміри нацистського керівництва. З цього приводу відома американська газета “Associated Press” 9 жовтня 1939 р. повідомляла, що влада Райху найближчим часом скерує близько 3 млн. євреїв із окупованих країн на схід Польщі²².

Щодо транспортування, то збереглась інструкція із детальними вказівками першої депортації. У ній йшлося про кількість євреїв, яких мали скерувати із Відня та Моравської Австрії до Ніско. Водночас вказувались запаси харчів, які

¹⁶ Jonny Moser, “Nisko: The First Experiment in Deportation”, *Simon Wiesenthal Center Annual* T. 2(1) (1985): 2.

¹⁷ Peter Longerich, *Heinrich Himmler: A Life* (Oxford: Oxford University Press), 439–440.

¹⁸ Seev Goshen, “Nisko. Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1 (1992): 95.

¹⁹ Ян Дворжак, “Первые депортации европейских евреев в истории Холокоста”, *Уроки истории. XX век* accessed 5 October, 2019, <http://urokiistorii.ru/node/52808>

²⁰ *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, 144.

²¹ Christopher Browning, “From “Ethnic Cleansing” to Genocide to the “Final Solution” The Evolution of Nazi Jewish Policy, 1939-1941”, *Yad Vashem Studies* accessed 5 October, 2019, http://www.yadvashem.org/yv/en/education/courses/life_lessons/pdfs/lesson3_1.pdf

²² *Jewish Responses to Persecution: 1938–1940 (Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context) Volume II*, ed. Alexandra Garbarini (Barkley: AltaMira Press, 2011), 316.

перевозили в супроводі із ешелонам переселенців, а також їхні обов'язки з приводу облаштування житла та ін.²³ Утім, інформативнішим із погляду масштабів проведення всієї операції був звіт Женевського відділу Єврейського світового конгресу, оприлюднений 22 листопада 1939 р. У документі йшлося про чотири етапи реалізації переселенської кампанії, а саме: 1) депортація євреїв з польського коридору і міст Гдиня, Позен (Познань), Грауденц (Грудзьондз) та Катовіце до табору в Ніско, а також у довколишні села, яка мала завершитись до кінця жовтня 1939 р.; 2) щоденне виїждження юдеїв із Австрії в кількості 2 тис. осіб, у тому числі із Відня – 55 тис. чол.; 3) перевезення 150 тис. євреїв з Протекторату Богемія та Моравія; 4) транспортування власне німецьких юдеїв до резервації²⁴.

Перший ешелон прибув до пункту призначення 17 жовтня 1939 р. Переселенцям дозволялось брати з собою до 50 кг багажу. Різні прилади та інструменти можна було здати в багажне відділення. Щодо одягу, то до нього входили два теплі костюми, зимове пальто, плащ, дві пари чобіт та ін. Грошей не більше, ніж 200 райхсмарок. Доречно наголосити, що євреї мали право відмовитися від переселення, але за умови важкої хвороби, підтверженої відповідними довідками, чи документами, які засвідчували намір емігрувати на Захід²⁵.

Окремо варто зупинитися на умовах життя та побуту депортованих євреїв. Збереглася низка спогадів і документів, які дають змогу реконструювати тогочасну картину перебування в таборі. Загалом, перші переселенці з певним ентузіазмом і надією вирушали в дорогу на Схід. Дивно, але вони вірили нацистській владі, яка запевняла, що їх доставлять до “єврейської держави”²⁶. Однак реальність виявилася зовсім іншою. Так, своє перше враження після прибуття до Ніско висловив у одному із листів Ар’є-Артур Альтер: “Поїзд зупинився в пустелі, повно болота, кілька бараків. Будівельний матеріал, який прибув разом з нами, розвантажили під наглядом єврейських інженерів. Далі ми почали будувати бараки та дорогу. Я пізніше довідався, що між річками Сян та Буг мало постати єврейське поселення. Але до того не дійшло”²⁷. Отже, депортовані євреї опинились у надзвичайно складній ситуації, а їхні сподівання на “власну” державу розвіялись у перший день приїзду.

Умови життя в таборі виявились нестерпними, оскільки окупанти прагнули фізично виснажити юдеїв. На цьому неодноразово наголошували нацистські функціонери. Так, Еріх Яраковіч – співробітник еміграційного відділу – в одній зі своїх промов зазначав, що євреї, яких поселили в резервації, мали самостійно

²³ “Идея резервации. Ниско и Люблин” // *История еврейского народа*, accessed 5 October, 2019, <http://jhistory.nfurman.com/lessons10/10-62.htm>

²⁴ *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, 145.

²⁵ Яков Рабинович, *Как выжить евреям*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua>

²⁶ *Jewish Responses to Persecution, 1933–1946: A Source Reader (Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context)*, ed. Jürgen Matthäus, Emil Kerenji, (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2017), 43.

²⁷ “Letters of testimony sent by Robert Hamlich, Arie Artur Alter, Eva Alter and Walter Kranz from Ostrava to Peter Erben”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

шукати все необхідне для життя, а також зважати на те, що найближчі водойми вже давно отруєні²⁸. Такої ж думки дотримувався й А. Айхман. На його переконання, перші депортовані євреї мали облаштувати місцевість для наступних присланих із території Райху²⁹. До того ж, виконавши поставлене завдання, вони втратили право перебувати на території табору, загальна вмістимість якого не перевищувала 500 осіб³⁰. Тому багато з них ночувало у прилеглих лісах³¹.

Зовсім відмінні спогади про період перебування у поселенні залишили ті євреї, які безпосередньо мешкали на його території. Попри те, що робота в таборі була виснажливою, а самовільно покинути його заборонялось, сам режим видавався цілком прийнятним для проживання й не характеризувався надзвичайною суворістю³². Так, Лео Гаас – художник за фахом, навіть у поселенні продовжував працювати за фахом. Він малював портрети німецьких охоронців, за що отримував надбавки до харчування та й міг вільно переміщатися³³. Прикметно, що в період функціонування табору загинула лише одна людина, та й то в лікарні³⁴. Попри це, у поселенні добровільно не залишився б жоден єврей. Як згадував Карел Ган, один із депортованих, ув'язнені тільки й прагнули покинути свої бараки і вирватись з-під контролю німців³⁵.

Незважаючи на прийнятні умови життя, все ж мали місце втечі з поселень. Переважна більшість євреїв, які наважились втекти, прямували в бік радянського кордону, який перетинали переважно вночі, пробираючись через ліс³⁶. Траплялися випадки, коли втікачі вдавались до послуг місцевих контрабандистів, які доставляли їх до СРСР³⁷. Проте їхня доля після прибуття на радянську землю, зводилась до одного сценарію. Практично кожного єврея після перетину кордону одразу ж арештовували спецслужби та ув'язнювали у місцевих тюрмах.

²⁸ “Newspaper clippings from the Swiss press regarding Erich Rajakowitsch, the Nazi criminal, 1963”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

²⁹ *Documents on the Holocaust : selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* / edited by Yitzhak Arad, Israel Gutmann, and Abraham Margalio ; translated by Lea Ben Dor ; with introduction to the Bison Books edition by Steven T. Katz, Eighth edition (Lincoln : University of Nebraska Press, 1999), 144.

³⁰ Дан Михман, *Катастрофа європейського єврейства. Частина 3–4* (Тель-Авив: Изд-во Открытого университета, 1995), 46.

³¹ “Biography of Richard Israel Friedmann”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

³² “Testimony of Karel Hahn”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

³³ *The Holocaust: An Encyclopedia and Document Collection [4 volumes]*, ed. Paul R. Bartop and Michael Dieckerman (Santa Barbara: ABC – CLIO, 2017), 271.

³⁴ Михман, *Катастрофа європейського єврейства*, 47.

³⁵ “Testimony of Karel Hahn”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

³⁶ “Testimony of Gustav Maier”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

³⁷ “Testimony of Leopold Yehuda Presser Parma”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

Зазвичай втікачам інкримінували шпигунство на користь Третього Райху, а через певний час засиляли до Сибіру³⁸. Однак незначній кількості таки вдалось уникнути подальших депортацій в табори. Підставою для цього стало набуття радянського громадянства³⁹.

Сама ідея створити єврейську резервацію, яка, на перший погляд, виглядала досить перспективною, врешті-решт так і не була реалізована до кінця. Через “технічні проблеми” нацистські лідери припинили перевозити євреїв, а сам табір ліквідували у квітні 1940 р. Однак мотиви для цього були зовсім інші. На згортання операції вплинула значною мірою розпочата тоді ж масштабна переселенська кампанія німців на східні терени, яка збіглась із часом транспортування юдеїв до резервації. Відтак пріоритет було надано германізації щойно окупованих польських територій⁴⁰. Водночас, певну роль у припиненні депортацій відіграли протести з боку генерал-губернатора Г. Франка, який не бажав, щоб на підконтрольні йому терени звозили євреїв з усього Райху⁴¹.

Припинення транспортів юдеїв до резервації не означало, що нацистське керівництво остаточно відмовилось від наміру переселити їх на Схід. Депортації тривали надалі, однак місцем призначення виступав не один населений пункт, а загалом весь Люблінський дистрикт. Про це свідчив указ Г. Гімmlера від 30 жовтня 1939 р., за яким планувалося переселити 550 тис. євреїв із Західної Пруссії у вказаний округ⁴². На думку Оділо Глобочніка, керівника СС та поліції в цьому дистрикті, прибулих євреїв слід було залучити до праці на користь Райху. З цією метою на теренах Люблінщини до початку 1941 р. був створений 51 табір праці⁴³.

Після захоплення Польщі та початку депортацій перед нацистським керівництвом постала проблема територіально вирішити “єврейське питання”. У зв’язку з тим, що програма з резервацією не досягла результату, виникла ідея створити гето, яке б сприяло концентрації єврейської людности у великих містах⁴⁴. Утім, невіршеною залишалась проблема функціонального призначення такого утворення, а це, своєю чергою, призвело до гострих дебатів серед нацистського керівництва, передусім між прихильниками “виснаження” (“attritionists”) і

---

³⁸ “Testimony of Marek Mordechai Neuer”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

³⁹ “Report regarding the first transports of Jews from Vienna to Nisko, 1939”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html>

⁴⁰ Martin Winstone, *The Holocaust Sites of Europe: An Historical Guide*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua>

⁴¹ Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua>

⁴² Robert Marrus, *The “Final Solution”: The Implementation of Mass Murder, Volume 3, Part 2* (London: Mackler Westport, 2015), 768.

⁴³ Frank McDonough, *The Holocaust* (Liverpool: Red Globe Press, 2008), 38.

⁴⁴ Dan Michman, *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 70.

“виробниками” (“productionists”). Перші вважали за пріоритет зменшити чисельність єврейської людності. Для них гето були концентраційними таборами, де юдеї, під впливом нестерпних умов, з часом мали загинути. Натомість їхні опоненти, залишаючись прихильниками фізичного винищення євреїв, прагнули відтермінувати реалізацію цієї фази. “Виробники” були переконані, що економічний і людський потенціал юдеїв можна використати на благо Райху. Відтак гето у їхньому розумінні мали виступати як самодостатні господарські одиниці⁴⁵. Варто зауважити, що саме цей підхід переважав протягом наступних двох років, аж до моменту нападу на СРСР, коли розпочався процес інтенсивної екстермінації юдеїв на всіх окупованих землях⁴⁶.

Указ про створення гето підписав 21 вересня 1939 р. шеф гестапо і служби безпеки СС Райнгард Гайдріх. Документ передбачав переселити євреїв у великі міста із подальшою їхньою концентрацією та відокремленням від “арійських” мешканців. Також зазначалось, що гето мали постати у місцях із вигідним залізничним сполученням⁴⁷.

Щодо конструкції гето, то зазвичай виокремлювались певні локальні варіанти. Поширеними були два типи: “закрите” і “відкрите”. Перше характеризувалось посиленою охороною й забороною входу на його територію несвояком. Зазвичай такі гето виникали у великих містах, де відсоток єврейського населення був доволі значний. Натомість “відкриті” гето не оточували парканом чи стіною, їхні кордони позначали спеціальними розпізнавальними знаками⁴⁸. Цей тип гето був найрозповсюдженішим на території Люблінського дистрикту⁴⁹. Тому не дивно, що контакти із польським населенням зберігалися навіть після формального територіального обмеження⁵⁰. Про можливість відвідувати гето збереглася низка свідчень очевидців. Так, жителька містечка Грубешів Марія Гапонська згадувала, що євреїв перед поселенням в окремій дільниці зібрали поблизу пошти. Після цього німецька влада утворила для них окремий квартал, де вони продовжували жити і працювати. Вхід на його територію був вільним для “арійців”, тому доволі часто поляки і євреї разом виконували різноманітні роботи⁵¹.

⁴⁵ Shelley Baranowski, *Nazi Empire: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 305–306.

⁴⁶ Browning, *The Origins of the Final Solution*, 113.

⁴⁷ *Documents on the Holocaust*, 173–174.

⁴⁸ Wolfgang Benz, “Ghettos in Osteuropa — Definitionen, Strukturen, Funktionen”, accessed 5 October, 2019, <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/geheimsache-ghettofilm/141448/ghettos-in-osteuropa?p=all>

⁴⁹ David Silberklang, “Establishment of Ghettos”, *Jewish Scientific Institute*, accessed 5 October, 2019, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ghettos/Establishment_of_Ghettos

⁵⁰ Sarah Tuller – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁵¹ “Maria Haponska – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

Під територію гето відводились старі та занедбані райони міст. Про переселення євреям повідомлялось переважно за день або за кілька годин до цього. На збори відводилось обмаль часу, дозволялося брати лише речі першої необхідності. Зазвичай неєвреїв виганяли з будинків, які за планами гітлерівців призначались під гето, або просто проводили обмін житлами з їхніми сусідами поляками⁵². Поширеною практикою стало створення в одному населеному пункті двох гето. Така ситуація мала місце в Любліні. Як згадував люблінець Станіслав Пазур, нацисти заклали у місті одне гето для заможних і кваліфікованих юдейських робітників, а інше – для бідніших⁵³.

За наказом нацистів, після утворення гето, євреї повинні були сформувати спеціальні юдейські ради – юденрати. Вони відповідали за усі питання всередині єврейської громади і були посередниками між нею та окупаційною адміністрацією⁵⁴. Кількісний склад юденрату різнився залежно від чисельності конкретного населеного пункту. Якщо у місті жило менше 10 тис. мешканців, то до цього органу мало входити 12 осіб, а коли більше 20 тис. – 24. Головою юденрату обирали шановану й авторитетну людину тієї чи іншої громади. Основні обов'язки єврейських рад, окреслені в офіційних розпорядженнях влади, зводились до перепису на підконтрольній їй території, сприяння переселенню юдеїв із сільської місцевості до міст⁵⁵, організації примусових робіт, забезпечення гето необхідними харчами⁵⁶.

Як зазначав Александр Грінфельд, мешканець гето, робота люблінського юденрату мала два напрями: допомога бідним, яких було дуже багато, а також відрадження людей на примусову працю. Утім, керівники юденрату все ж таки намагались будь-яким способом полегшити умови перебування в гето. Частими були випадки, коли заможні юдеї платили певну суму грошей, щоб їх не скеровували на примусові роботи. Виручені кошти, за словами оповідача, йшли на оплату праці тих людей, яким не вдалось відкупитись від цього обов'язку⁵⁷.

Проте не варто переоцінювати вплив юденратів на загальне становище в гето. Їхні члени все одно перебували під повним контролем окупаційної влади і виконували її розпорядження⁵⁸. Становище юденратів особливо погіршилось, коли розпочалась активна фаза вирішення “єврейського питання”. Нацистська

---

⁵² “Marianna Krasnodebska – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁵³ “Bogdan Stanisław Pazur – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁵⁴ *Documents on the Holocaust*, 174

⁵⁵ “Verordnung über die Einleitung von Judenräten”, *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete* 9 (1939), 73.

⁵⁶ Isaiha Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (Nebraska: University of Nebraska Press, 1996), 5.

⁵⁷ “Alexander Grinfeld – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁵⁸ Janina Tutaj – relacja świadka historii // *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”* доступно <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

адміністрація почала вимагати списки всіх юдеїв для відсилання до таборів смерті. Зрозуміло, що ці вказівки виконувались без роздумів, хоча навіть у таких екстремальних умовах траплялись можливості призупинити й відтермінувати депортації⁵⁹. Назагал, між членами юденрату і єврейською громадою не було жодної співпраці. Це пояснювалось відсутністю спільної та єдиної стратегії виживання, яка би влаштувала кожен сторону. Особливо це простежувалось тоді, коли планувалось підняти повстання в гето. У таких ситуаціях юденрати виступали гальмівним механізмом і прагнули не допустити виступу проти німецької адміністрації, аргументуючи це тим, що подібні дії можуть призвести до кривавих репресій з боку нацистських каральних органів⁶⁰.

Отже, такого роду самоврядування не сприяло об'єднанню євреїв довкола своїх лідерів. Німці посіяли розбрат в юдейській громаді, що робило неможливим її сконсолідувати. Тому цілком виправданим, з точки зору тих, хто мешкав у гето, було негативне ставлення до керівників місцевих єврейських рад, які займали амбівалентну позицію щодо юдейської політики нацистів.

На окрему увагу заслуговує оцінка діяльності єврейської поліції (Jüdischer Ordnungsdienst), яка перебувала у складі юденрату. Створення цього підрозділу ініціювала нацистська влада з метою забезпечити порядок у гетто⁶¹. Він також мав опікуватися збором штрафів, контрибуцій, виконувати судові ухвали тощо⁶². Спочатку керівники єврейських рад з пересторогою поставились до організації відповідних правоохоронних структур із середовища юдеїв. Лідери юденратів вважали, що здатні самостійно регулювати відносини в громаді без будь-якого іншого контрольного органу. Проте, під тиском окупаційної адміністрації, пішли на поступки й розпочали формувати підрозділи єврейської поліції⁶³.

Для того, щоб потрапити до лав служби порядку, кандидати мали пройти перевірку, яка базувалась на освітньому цензі (середня школа), наявність військового досвіду, відсутність проблем із законом. Основний акцент у цій селекції робився на фізичній виправі потенційного поліцейського⁶⁴. Крім того, підрозділ мав власну уніформу, яка, однак, не була уніфікована і вирізнялась незначними відмінностями в різних населених пунктах. Невід'ємним атрибутом слугував головний убір, переважно капелюх, із написом "Єврейська поліція", а також

⁵⁹ "Юденрат", *Енциклопедія Катастрофи*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/uk/gu/holocaust/encyclopedia/58.asp>

⁶⁰ Yisrael Gutman, "The response of Polish Jewry to the Final Solution", in *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. David Cesarini (London: Routledge, 1996), 157.

⁶¹ Abraham J. Edelheit and Hershel Edelheit, *History of the Holocaust: a handbook and dictionary*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua>

⁶² Ілья Альтман, *Холокост и єврейское сопротивление на оккупированной территории СССР* accessed 5 October, 2019, http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_112.htm

⁶³ Aharon Weiss, "The Relations between the Judenrat and the Jewish Police", *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203224.pdf

⁶⁴ *Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост* / Видання друге. За редакцією Джона К.Рота і Майкла Беренбаума (К.: Дух і Літера, 2009), 283.

пов'язка на руці із зображенням зірки Давида. Правоохоронці не мали права володіти зброєю, а тому використовували під час служби невеликі палиці-кййки⁶⁵.

Мотивація йти на службу була різна. Частина юдеїв вирішувала поповнити ряди правоохоронців тому, що прагнула уникнути голоду, який періодично виникав у гето. Як згадував народжений у місті Пулави Мірослав Орон, таких євреїв зневажали в громаді, оскільки вони зрадили свій народ і продались німцям за їжу⁶⁶. Ще однією причиною співпраці з окупантами було намагання врятувати себе й захистити своїх рідних від депортацій⁶⁷.

Поряд з цим важливим залишалася проблема соціального походження правоохоронців гето, яке вирізнялось своєю строкатістю. Зі свідчень очевидців можемо зробити висновок, що до лав поліцейських підрозділів приймали вихідців із різних соціальних верств. Вікові обмеження також не відігравали значної ролі, оскільки разом з підлітками могли нести службу й одружені чоловіки⁶⁸. Траплялись випадки, що до рядів підрозділів поліції приймали і неюдеїв. Це були переважно антисемітськи налаштовані особи, в основному католики, які ретельно виконували накази німецької влади⁶⁹. Доречно зазначити, що значна частина правоохоронців походила з так званих міських низів. Яскравим прикладом такого поліцейця є біографія єврея Шаме Граєра, який мешкав у Любліні. До початку війни він зажив непевної слави серед своєї громади й вирізнявся жорстокістю щодо навколишніх осіб, а особливо власної дружини. Імовірно, що саме ці риси відіграли вирішальну роль у його призначенні очільником єврейської поліції в місті⁷⁰. Через надмірну вислугу перед німцями Ш. Граєра стали називати “другом гестапо”. Попри старанність у виконанні своїх обов'язків, його, як і всіх інших членів місцевої єврейської поліції, розстріляли під час кампанії ліквідації гето⁷¹. Отже, створена за ініціативи нацистів ця правоохоронна одиниця, яка мала би відповідати за дотримання порядку в гето, згодом перетворилась на допоміжну службу гестапо в переслідуванні й знищенні юдеїв. З огляду на це, більшість поліцейців залишила про себе недобру пам'ять серед юдейської громади.

---

⁶⁵ “Ludvik Kotlinski – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁶⁶ “Miroslaw Oron – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁶⁷ “Sarah Tuller – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁶⁸ “Sarah Tuller – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*.

⁶⁹ Jack R. Fishel, *Historical Dictionary of the Holocaust*, 2nd ed. (Lanham: Scarecrow Press, 2010), 139.

⁷⁰ “Chawa Goldminc – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

⁷¹ “Irena Gewerc-Gottlib – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra>

Очевидно, що німці в юденратах та їхніх дочірніх структурах вбачали лише один із засобів контролювати єврейську громаду та реалізувати політику винищення, надаючи їм формальне право на “самоврядування” в межах свого середовища. Відтак окупанти не зважали на інтереси євреїв у цілому, і їхніх лідерів, зокрема. Властиво, існування юденратів, як і гето, мало тимчасовий характер.

Зміни в підході до того, як вирішувати “єврейське питання” припали на літо–осінь 1941 р., а саме на початок війни з СРСР. У перші тижні після її вибуху в Берліні прийнято низку важливих директив, які дають можливість зрозуміти плани нацистського керівництва щодо юдеїв. Так, 2 липня 1941 р. Р. Гайдріх повідомив лідерів айнзацгруп про наміри “політичного вмиротворення” місцевого населення на щойно приєднаних східних територіях. До категорії ворожих елементів, крім радянських чиновників та польових комісарів, зарахувались і євреї, які перебували в партії чи обіймали будь-які державні посади⁷². Інформативнішою виявилась наступна його ухвала від 8 липня 1941 р. Вона стосувалась усіх юдеїв-чоловіків віком 15–45 років, які, на думку Р. Гайдріха, виступали значною загрозою для німецького війська, позаяк активно підтримували радянських партизанів і диверсантів, які залишились у тилу, а тому їх необхідно було знищити⁷³.

Аналогічна радикалізація мала місце на всіх окупованих землях. Особливо швидко вона розгорталась у Польщі. Так, перехід до агресивнішої фази щодо єврейської громади міг зумовлюватись нацистською концепцією народонаселення. Головний акцент у ній відводився ідеї германізації, яку планувалось реалізувати лише після виселення юдеїв. Тому транспортувати євреїв на схід вважали за побічний продукт міграційних процесів, а не пріоритетну мету нацистського керівництва. Останній фактор, який призвів до рішучіших кроків щодо перегляду становища польських євреїв, полягав у втраті економічної доцільності подальшого існування гето⁷⁴.

Крім того, остаточному вирішенню “єврейського питання” передувала низка важливих ухвал, прийнятих у Берліні восени 1941 р. Серед них необхідно наголосити на забороні єврейської еміграції з території Райху, яка набула чинності 23 жовтня 1941 р. Ще одне розпорядження стосувалося транспортації німецьких євреїв на схід. Воно свідчило про готовість щойно споруджених таборів смерті в Белжці й Хелмно прийняти перших депортованих⁷⁵.

⁷² Alex J. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* (New York: Berghahn Books, 2011), 105–106.

⁷³ Hanna Schmidt Holländer, “Ghetto Schools Jewish Education in Nazi-Occupied Poland” (PhD diss., Universität Hamburg, 2014), 44.

⁷⁴ Götz Aly, “The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government” /, Susanne Heim, *Simon Wiesenthal Center Annual*, accessed 5 October, 2019, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLCMVluG&b=395113>

⁷⁵ Кристофер Р. Браунинг, “По поводу моей книги “Истоки “окончательного решения”: замечания об “окончательном решении”, его предпосылках и важнейших последствиях”, *Яд Вашем* 2 (2010), 87–88.

Отже, можна підсумувати, що станом на кінець 1941 р. в оточенні А. Гітлера визрів остаточний план розв'язати “єврейське питання”, який передбачав масове вбивство європейських євреїв за допомогою таборів смерти і куль бійців айнзацгруп чи допоміжних поліцейних підрозділів, сформованих із добровольців на окупованих землях.

Як бачимо, проміжний етап, який передував фізичному винищенню євреїв, припав на перші роки війни. Загалом реалізація цієї політики проходила у двох напрямках: переселення і депортація юдеїв у так звану “Люблінську резервацію”, а також їхня концентрація у межах гето. Утім, під час реалізації цих планів виникли певні проблеми і перешкоди. На заваді творення резервації стали керівники місцевої адміністрації, передусім генерал-губернатор Г. Франк, який виступав проти ідеї транспортувати євреїв на схід. Водночас противником переселення юдеїв у резервацію згодом став Райхсфюрер-СС Г. Гімmlер. Він задумав германізувати окуповані території, зокрема Люблінський дистрикт.

З огляду на те, що експеримент із резервацією в реаліях війни здійснити не вдалось, нацистські лідери вимушені були переглянути політику щодо юдеїв. На перший план вони висунули ідею створити гето як альтернативний варіант територіального вирішення “єврейського питання”. Концентрація юдеїв у межах цих поселень розглядалась, як можливість відокремити їх від “арійської” людності. Крім того, протягом наступних двох років гето виступали своєрідними самодостатніми економічними одиницями, мешканці яких мали працювати на користь Райху. Остаточно вичерпала себе ідея ізоляції й експлуатації євреїв у другій половині 1941 р., коли Німеччина напала на СРСР. Ця агресія потягнула за собою радикалізацію політики винищення євреїв і на приєднаних радянських територіях, і на теренах Польщі, що призвело до збільшення кількості розстрілів, поступової ліквідації гетто, будівництва таборів смерти.

THE TERRITORIAL SOLUTION OF THE “JEWISH ISSUE” IN THE LUBLIN DISTRICT (1939–1941)

Andrii AFTANAS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: aftanas1995@gmail.com

With the outbreak of World War II and the occupation of Poland, the German command launched a policy of genocide against local Jews. One of the first steps towards achieving this goal was anti-Semitic propaganda, as an important tool for stirring up hostility between the Polish and Jewish populations of the region.

A project was gradually formed in the higher echelons of the authorities, according to which a separate Jewish settlement, better known as the Lublin Reservation, was to appear in the eastern territories of the Lublin district.

The practical implementation of this plan began in October 1939 with the forced deportation of Czech and Austrian Jews to Poland. Contrary to what the Nazi experts predicted, the idea did not succeed because it lost its relevance at the time. The termination of the deportations was conditioned by a protest by Governor General Frank against the settlement on the territory of his possession of Jews from all over the Reich. At the same time, this plan did not stand up to competition with the Germanization policy in the occupied Polish territories, which was actively promoted by Himmler. The change in priorities led to the settlement ceasing to exist in April 1940 by order of the occupying power.

The rejection of the reservation idea forced party strategists to look for other options for a territorial solution to the “Jewish question”. Therefore, a new plan quickly emerged, the essence of which was the concentration of the Jewish population within the ghetto, which were to act as autonomous economic units to work for the Reich.

Keywords: “Jewish question”, Lublin reservation, deportations, ghetto.

REFERENCES

- “Alexander Grinfeld – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Biography of Richard Israel Friedmann”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Bogdan Stanislaw Pazur – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Chawa Goldmenc – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Generalgouvernement”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206246.pdf (in English).
- “Ideya rezervatsii. Nisko i Lyublin”. Istoriya yevreyskogo naroda, dostup 5 oktyabrya 2019 goda, <http://jhistory.nfurman.com/lessons10/10-62.htm> (in Russian).
- “Irena Gewerc-Gottlib – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Letters of testimony sent by Robert Hamlich, Arie Artur Alter, Eva Alter and Walter Kranz from Ostrava to Peter Erben”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Ludvik Kotlinski – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Maria Haponska – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Marianna Krasnodebska – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Miroslaw Oron – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Newspaper clippings from the Swiss press regarding Erich Rajakowitsch, the Nazi criminal, 1963”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Report regarding the first transports of Jews from Vienna to Nisko, 1939”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Sarah Tuller – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).

- “Sarah Tuller – relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Tadeusz Pydo - relacja świadka historii”, *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”* accessed 5 October, 2019, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- “Testimony of Gustav Maier”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Testimony of Karel Hahn”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Testimony of Karel Hahn”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Testimony of Leopold Yehuda Presser Parma”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Testimony of Marek Mordechai Neuer”, *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, <https://www.yadvashem.org/collections.html> (in English).
- “Verordnung über die Einleitung von Judenräten”, *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete 9* (1939). (in German).
- “Yudenrat”, *Encyklopediya Katastrofy*, dostup 5 oktyabrya 2019 g., <https://www.yadvashem.org/yv/ru/holocaust/encyclopedia/58.asp> (in Russian).
- Al'tman, Il'ya. Kholokost i yevreyskoye soprotivleniye na okkupirovannoy territorii SSSR, dostup k kotoromu sostoyalsya 5 oktyabrya 2019 goda, http://jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_112.htm (in Russian).
- Aly, Götz. “The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government”, *Simon Wiesenthal Center Annual*, accessed 5 October, 2019, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVluG&b=395113> (in English).
- Baranowski, Shelley. *Nazi Empire: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. (in English).
- Benz, Wolfgang. “Ghettos in Osteuropa — Definitionen, Strukturen, Funktionen”, accessed 5 October, 2019, <http://www.bpb.de/geschichte/nationalsozialismus/geheimsache-ghettofilm/141448/ghettos-in-osteuropa?p=all> (in English).
- Blatt, Thomas Toivi. *From the Ashes of Sobibor: A Story of Survival*. Evanstone: Northwestern University Press, 1997. (in English).
- Browning, Christopher. “From “Ethnic Cleansing” to Genocide to the “Final Solution” The Evolution of Nazi Jewish Policy, 1939–1941”, *Yad Vashem Studies* accessed 5 October, 2019, http://www.yadvashem.org/yv/en/education/courses/life_lessons/pdfs/lesson3_1.pdf (in English).
- Browning, Christopher. “Po povodu moyey knigi “Istoki, okonchatel'nogo resheniya” : zamechaniya po povodu “okonchatogo resheniya” , yego predpochteniy i vazhneyshikh posledstviy”, *Yad Vashem 2* (2010). (in English).
- Browning, Christopher. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942. With contributions by Jürgen Matthäus (The Comprehensive History of the Holocaust.)*. Lincoln: University of Nebraska Press, and Jerusalem: Yad Vashem, 2004. (in English).
- Cherry, Robert and Orla-Bukowska, Annamaria, *Rethinking Poles and Jews : troubled past, brighter future*. Lanham : Rowman & Littlefield Pub., 2007. (in English).
- Chodakiewicz, Marek, *Between Nazis and Soviets: Occupation Politics in Poland, 1939-1947*. Lexington: Lexington Books, 2004. (in English).

- Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945, Band 4: Polen. September 1939 – Juli 1941*, ed. A. Löw. München: Oldenburg-Verlag, 2012. (in German).
- Documents on the Holocaust : selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* / edited by Yitzhak Arad, Israel Gutmann, and Abraham Margalio ; translated by Lea Ben Dor ; with introduction to the Bison Books edition by Steven T. Katz, Eighth edition. Lincoln : University of Nebraska Press, 1999. (in English).
- Dvorzhak, Yan. “Pervyye deportatsii yevropeyskikh yevreyev v istorii Kholokosta”, *Uroki istorii. XX vek. Dostup 5 oktyabrya 2019 goda*, <http://urokiistorii.ru/node/52808> (in Russian).
- Eberhardt, Piotr. *Political Migrations on Polish Territories (1939–1950)*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 2011. (in English).
- Edelheit, Abraham J. and Edelheit, Hershel. *History of the Holocaust: a handbook and dictionary*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua> (in English).
- Fishel, Jack R. *Historical Dictionary of the Holocaust*, 2nd ed. Lanham: Scarecrow Press, 2010. (in English).
- Goshen, Seev. “Nisko. Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1 (1992). (in German).
- Gutman, Yisrael. “The response of Polish Jewry to the Final Solution”, in *The Final Solution: Origins and Implementation*, ed. David Cesarini. London: Routledge, 1996. (in English).
- Janina Tutaj – relacja świadka historii // *Ośrodek “Brama Grodzka – Teatr NN”*, доступно <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra> (in Polish).
- Jewish Responses to Persecution, 1933–1946: A Source Reader (Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context)*, ed. Jürgen Matthäus, Emil Kerenji. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2017. (in English).
- Jewish Responses to Persecution: 1938–1940 (Documenting Life and Destruction: Holocaust Sources in Context) Volume II*, ed. Alexandra Garbarini. Barkley: AltaMira Press, 2011. (in English).
- Kay, Alex J. *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941*. New York: Berghahn Books, 2011. (in English).
- Longerich, Peter. *Heinrich Himmler: A Life*. Oxford: Oxford University Press. (in English).
- Longerich, Peter. *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua> (in English).
- Marrus, Robert. *The “Final Solution”: The Implementation of Mass Murder, Volume 3, Part .2* London: Mackler Westport, 2015. (in English).
- McDonough, Frank. *The Holocaust*. Liverpool: Red Globe Press, 2008. (in English).
- Michman, Dan. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. (in English).
- Mikhman, Dan. *Katastrofa yevropeyskogo yevreystva*. Chast’ 3-4. Tel’-Aviv: Izd-vo Otkrytogo universiteta, 1995. (in Russian).
- Moser, Jonny “Nisko: The First Experiment in Deportation”, *Simon Wiesenthal Center Annual* T. 2(1) (1985). (in English).

- Poza mezhami rozumínnya. Bogoslovi ta filosofi pro Holokost*. Vidannya druge. Za redaktsiýu Dzhona K. Rota i Maykla Berenbauma. K. : Dukh í Lítera, 2009. (in Ukrainian).
- Rabinovich, Yakov. *Kak vyzhit' yevreyam*, dostup 5 oktyabrya 2019 goda, <https://books.google.com.ua> (in Russian).
- Ringelblum, Emanuel. *Polish-Jewish Relations During the Second World War*. Evanstone: Northwestern University Press, 1974. (in English).
- Schmidt Holländer, Hanna. "Ghetto Schools Jewish Education in Nazi-Occupied Poland". PhD diss., Universität Hamburg, 2014. (in English).
- Silberklang, David. "Establishment of Ghettos", *Jewish Scientific Institute* ", accessed 5 October, 2019, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ghettos/Establishment_of_Ghettos (in English).
- Snyder, Timothy. "The Causes of the Holocaust", *Contemporary European History* 2 (2012). (in English).
- The Holocaust: An Encyclopedia and Document Collection [4 volumes]*, ed. Paul R. Bartop and Michael Dieckerman. Santa Barbara: ABC – CLIO, 2017. (in English).
- Trunk, Isaiha. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. Nebraska: University of Nebraska Press, 1996. (in English).
- Weiss, Aharon. "The Relations between the Judenrat and the Jewish Police", *Yad Vashem*, accessed 5 October, 2019, http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203224.pdf (in English).
- Winstone, Martin. *The Holocaust Sites of Europe: An Historical Guide*, accessed 5 October, 2019, <https://books.google.com.ua> (in English).
- Yahil, Leni. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, trans. Ina Friedman and Haya Galai. New York, Oxford: Oxford University Press, 1990. (in English).